

Політика російського царизму в галузі освіти шляхетства Правобережної України в першій третині XIX ст.

Висвітлюється малодосліджене у вітчизняній історичній літературі питання – шляхетська освіта Правобережної України у першій третині XIX ст.

***Ключові слова:** освіта, шляхта, російський царизм, польське дворянство.*

Історична доля правобережного шляхетства цікавила істориків вже з XIX ст. Проте шляхетська освіта в правобережних губерніях, в даний хронологічний період до цього часу, не стала об'єктом спеціального дослідження вітчизняних і зарубіжних істориків, хоч окремі аспекти цієї проблеми знайшли своє відображення ще у середині XIX ст. [25;34]. В основному це були реакція сучасників на законодавчі акти, циркуляри міністерств внутрішніх справ і народної освіти про обмеження в правах поляків.

Особливу цінність становлять щоденники і спогади сучасників: Т. Бобровського [14], Д. Качковського [26], А. Єловицького [23], Й. Флавіуса [24], К. Карпінського [28], А. Козерадського [29], Я. Крашевського [30], Д. Мечковського [35].

Варто відзначити, що ця наукова проблема стала досліджуватися в останній час особливо жваво. Це можна пояснити тим, що в радянський період вчені практично не вивчали шляхту та зміни у її становищі.

Польські дослідники, які розглядали життя та діяльність шляхти, особливу увагу звертали на східні креси Речі Посполитої, що стали основою могутності польського землеволодіння [32]. Дослідники намагалися простежити політику царської влади щодо польської шляхти [6;7;19], та показати розмах репресій у XIX ст. [20] Для вивчення шляхетського руху на українських землях цікавими є дослідження М. Котера [27] та Р. Вапінського [46], які проаналізували особливості формування східних кресів Речі Посполитої та визначили фактори послаблення польського впливу на правобережні українські землі. Шляхетську культуру цього періоду досліджував Ю. Лотман [33].

Велику увагу польські автори приділяють дослідженню життя та діяльності визначних співвітчизників. Виходять друком, як праці загальноенциклопедичного характеру, так і праці, присвячені окремим видатним особам. Постаті князя А. Чарторийського, який виконував обов'язки куратора Віленського навчального округу, присвятили свої монографічні дослідження багато вчених. Найцікавішими з них є праці

М. Хендельсманна [21] і Я. Сковронка [41]. Освітня діяльність Т. Чацького, а також її вінець – Кременецький ліцей – стали темою багатьох досліджень ще з XIX ст. [16; 25; 37], отримавши різних, підчас, зовсім протилежних оцінок. Серед них варто відмітити роботи М. Ролле [40], Л. Яновського [22], М. Данилевічової [17], А. Сміта, Р. Пжибильського [38].

Низку праць польські вчені присвятили й дослідженню освітньої справи на колишніх східних теренах Речі Посполитої. Нажаль більшість із них мають загальний характер [43], або зосереджують свою увагу на одному навчальному закладі [17].

Значний інтерес становить праця Тадеуша Епштейна [19], дослідника соціальної історії. Збираючи матеріали для відтворення цілісного образу жителя південно–східних теренів Речі Посполитої, він зробив майстерний аналіз джерел по історії освіти в шляхетських родинях.

Для вивчення шляхетської освіти на українських землях цікавою є дослідження Л. Заштовта. У своїй монографії він, в дусі польської історіографії, розглянув значні переваги польської шкільної системи перед недосконалою російською, вказавши на обмежений характер перших спроб русифікації Правобережжя. Високо оцінюючи діяльність Адама Чарторийського, дослідник доводив, що школа в Кременці стала одним з кращих середніх навчальних закладів у тодішній Європі.

Іншої концепції, досліджуючи шкільництво на землях литовсько–руських у першій третині XIX ст., дотримувався французький дослідник Даніель Бовуа, професор історії слов'ян Сорбонни у Парижі та керівник Центру досліджень історії слов'ян при цьому ж університеті, праці якого заслуговують особливої уваги [3; 4; 13]. Критично ставлячись до дій А. Чарторийського і Т. Чацького, він переконує, що реформування освіти в Російській імперії на початку XIX ст. на Правобережжі стало продовженням політики колонізації. І відкриваючи у 1805 році Кременецьку гімназію на Волині Т. Чацький намагався зробити з неї елітарний заклад для дітей польських магнатів.

Даніель Бовуа вказав на масштабність заходів російського імперського уряду в соціокультурній сфері, спрямованих на послаблення впливу польської шляхти на суспільне життя Правобережної України [3].

Унікальний фактологічний матеріал представлено у монографії С. Лисенка та Є. Чернецького. Списком шляхти трьох південно–західних губерній, права якої на російське дворянство перевіряла Центральна Ревізійна Комісія, передує ґрунтовна вступна стаття. Вона присвячена проблемам інкорпорації, нобілітації та легітимації правобережного шляхетства в російське дворянство [10].

Цікавий матеріал з історії шляхетства Уманщини містять статті І. Кривошеї. У своїх публікаціях автор деталізує напрями російської політики щодо правобережного шляхетства та ілюструє їх прикладами з минулого уманських шляхтичів [7–9]. У публікаціях І. Близнюка акцентується увага на стані шляхетської освіти. Дослідник вказує, що після повстання 1830–1831 років на Правобережній Україні були закриті десятки освітніх установ, де навчалися шляхетські діти [1; 2].

Деяку інформацію з цієї теми містять праці з історії культури та історії освіти [15; 18; 42].

Джерельна база дослідження зазначеної проблеми охоплює законодавчі матеріали, документи вищих і центральних установ, архівні фонди

місцевих адміністративних та станових установ, періодичну пресу, спогади, щоденники та листування державних і громадських діячів. Зокрема, фонд попечителя Київського навчального округу, який зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ф.707) і містить різноманітні матеріали, що висвітлюють політику царизму у сфері народної освіти. Серед них – циркуляри міністерства народної освіти про заборону викладання у школах та вузах польською мовою, про обмеження прийому до навчальних закладів, щорічні звіти про стан справ у навчальному окрузі.

Надзвичайно цікавим є фонд Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал–губернатора, джерелознавчий аналіз якого здійснила В. Шандра [12] і який теж зберігається в ЦДІАК України (ф.442), нараховуючи нині 243 664 справи. Зазначимо, що це комплекс надзвичайно різноманітних документів, який включає в себе царські та сенатські укази, циркуляри міністерства внутрішніх справ, звіти та донесення київського, волинського і подільського губернаторів про стан справ у губерніях, у тому числі, і донесення про стан освіти.

Нажаль, звіти генерал–губернаторів та губернаторів українських губерній в архівах України збереглися далеко не повністю. Більшість з них знаходиться в Російському державному історичному архіві в Санкт–Петербурзі. Незначна кількість копій цих звітів зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві та обласних архівах.

Окремий масив складають родові й особові фонди магнатів та шляхти Правобережної України.

Одним із важливих джерел вивчення освітньої політики російського уряду в Правобережних губерніях є періодична преса. В Російській імперії з другої половини ХІХ ст. зросла чисельність періодичних видань та збільшились державні асигнування для університетів, наукових товариств на публікацію наукових праць, що відкривало можливості для дослідників оприлюднювати результати своїх досліджень у вигляді рецензій, оглядів та статей.

Географічні рамки дослідження охоплюють Київську, Волинську та Подільську губернії, які за дореволюційним адміністративно–територіальним поділом були об'єднані в окрему адміністративно–територіальну одиницю – Південно–Західний край. Кожна з цих губерній поділялась на 12 повітів. Ці правобережні українські губернії відрізнялись від лівобережних та південних українських губерній своєю історією, складом населення і навіть діючим законодавством. Тут панував досить сильний національно–визвольний рух, спрямований на відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 року, з включенням до її складу також і території Правобережної України.

Об'єктом даного дослідження є освіта правобережного шляхетства.

Предметом дослідження виступають головні напрямки царської політики в галузі освіти, що знайшли своє відображення в законодавчих та підзаконних актах, розпорядженнях та діях місцевої влади і які були спрямовані на зросійщення приєднаних від Польщі правобережних українських губерній та боротьбу з польським впливом.

Метою цієї статті є висвітлення заходів царської влади щодо правобережного шляхетства у освітній сфері.

Хронологічні рамки нашої теми охоплюють період з 1803 року до 1827 року. Його нижня межа пов'язана з проголошенням Олександром I нових принципів організації освіти і початком її реформування. Верхня межа визначена руйнуванням цих принципів Миколою I.

Після інкорпорації українських земель Речі Посполитої до складу Російської імперії, Правобережжя перетворилась на своєрідний регіон, в якому склалася відмінна від російської система державного управління, станова–корпоративна організація шляхти, свої правові норми. На додачу, цей регіон був слабо забезпечений управлінськими кадрами, незважаючи на багаточисельну шляхту [3,24]. Тому перед царською владою постала низка гострих проблем, пов'язаних із визначенням засобів інтеграції усіх приєднаних територій в одній державі.

Внутрішня політика уряду царської Росії початку XIX ст. свідчить, по–перше, про намагання поєднати встановлення контролю над політичним життям приєднаних від Польщі територій, з прихильністю до багаточисельної польської шляхти, по–друге, про неврахування царським урядом усіх особливостей цих земель.

Російська політика в галузі освіти початку XIX ст. на приєднаних територіях створювала умови для збереження існуючої тогочасної польської системи шкільної освіти, яка фактично проіснувала в регіоні до початку 30–х років XIX ст. [4,14]. Втілення урядової політики у життя в окремі періоди набирало різних форм [31].

Слід зазначити, що російська шкільна система лише формувалась, у той час, як на приєднаних до Росії землях вже функціонувала одна з перших європейських цілісних систем шкільництва – школи Едукаційної народної комісії, що була створена за постановою Сейму у 1773 році [36]. Матеріальною основою для її існування стали доходи з переданих їй маєтків ліквідованого єзуїтського ордену [11,174]. Традиційна мережа парафіяльних і монастирських шкіл була значно краще розвинута, ніж в Росії, де православна церква не мала в той час особливих успіхів у галузі освіти.

На початку XIX ст. найрозгалуженішою була система освіти у Волинській губернії, що пояснювалось, зокрема, великою кількістю шляхетських родин. Напередодні реформ Олександра I у Волинській губернії, за різними даними, нараховувалося від 11 до 13 великих і зовсім маленьких навчальних закладів [11,170;47,376]. Більшість з них було засновано ще раніше. У Київській губернії нараховувалося три школи, у Подільській губернії – чотири школи [3,228]. Серед польських освітніх закладів середнього типу українські вирізнялися своїми розмірами та чисельністю учнів. Так, наприклад, за даними Д. Бовуа, серед восьми «польських губерній» Волинь посідала друге місце за чисельністю учнів [3,256].

Про домінування Віленського навчального округу, до складу якого входили Київська, Волинська і Подільська губернії, якнайкраще свідчить співставлення числа учнів шести існуючих тоді округів Росії. Понад 30% учнів (шкіл всіх ступенів) в імперії склали учні Віленського округу. Іншими словами, середнє число учнів на одну гімназію Віленського округу складало 217 осіб, на повітову школу – 137 учнів; для інших округів Російської імперії це було відповідно 58 і 75 учнів [47,44].

Переважаюча більшість учнів у школах Правобережної України походила зі шляхти, і це було їхньою найпомітнішою відмінністю, порівняно зі

школами інших губерній імперії. Тому, тут були майже невідомі проблеми, пов'язані з напливом різночинців, властиві іншим регіонам Росії.

Статистика відображає реальну картину такої експансії серед учнів російських гімназій та її одиничний характер у гімназіях Правобережної України [47,380]. У закладах, що підпорядковувалися Петербургу, Москві, Харкову, Казані й Дерпту, на 4309 учнів припадало 1691 син дворян чи придворних сановників, решта були дітьми державних чи міських чиновників, купців, міщан, ремісників, солдатів, священників, вільних селян і навіть кількох кріпаків. Натомість, на Правобережжі шляхтичів налічувалося 1952 особи на 2224 гімназисти. Серед нечисленних простолюдинів тут були переважно міщани (121 учень), сини священників, можливо уніатських (65 учнів), і селяни (85 учнів) — більшість із них, на думку Д. Бовуа, напевне були литовцями [3,256].

Ще однією яскравою, притаманною лише правобережним губерніям рисою, яка дивувала багатьох російських чиновників, була так звана «надмірна схильність до навчання», яка свідчила про те, що шляхта мала велику довіру до освіти й багато очікувала від неї.

Саме тому освітню ситуацію, яка склалась на Правобережжі початку XIX ст., сучасні дослідники характеризують як традиційно полоністичну та переважно шляхетську [11,170].

Реформування шкільництва Київської, Волинської і Подільської губерній відбувалося з 1803 р. на основі Віленського навчального округу, а з 1824 року – Харківському навчальному округу. Провідна роль у реалізації освітніх змін належала князю Адаму Чарторийському (куратору Віленського навчального округу) і графу Тадеушу Чацькому (візитатору училищ Київської, Волинської і Подільської губерній). Питання про фінансування освіти повинні були вирішити багаті землевласники, які мали виділити зі своїх коштів суми, завдяки яким існували б заклади, гідні їх самих [34].

Загалом, на Волині, Поділлі та Київщині було відкрито більше ста польських шкіл. Так, наприклад, Софія Потоцька у 1815 році відновила колишню фундацію родини в Немирові на Поділлі. Чарторийський відкрив у 1819 році дві школи у своїх маєтках: у Меджибожі на Поділлі та у Клевані на Волині. Останньою, у 1822 році, відкрила школу в Теофіполі на Південній Волині родина Сапег [47,376]. В 1803–1822 роках у цих школах училося від 10 до 13 тисяч учнів [47,50].

Державні навчальні заклади займали значно скромніше місце, хоча їхня кількість зростає з 5 у 1808 році до 23 у 1824 році [13,201]. Наприклад, з 1804 року почали функціонувати школи в Житомирі, Луцьку і Кам'янці–Подільській [13,92]. Київ лишився без гімназії до 1810 року, у Кам'янці її так і не створили, на Поділлі гімназію було засновано примусово лише 1814 року, у містечку Вінниця. У 1833 році її було переведено до Кам'янця [47,376].

Гімназії нараховували від 400 до 700 учнів, однак більшість школярів виховувалися в менших повітових школах, які нараховували переважно від 100 до 200 учнів.

Вінцем всіх заходів Т. Чацького стало заснування у 1805 році Кременецької гімназії (що 1818 р. стала ліцеєм) [16,170]. Кременецький ліцей, завдяки значному матеріальному забезпеченню та висококваліфі-

кованому викладацькому складу, перетворився на елітарний заклад для дітей польських магнатів.

Розвиткові світської освіти сприяв указ від 17 травня 1804 року, за яким мали бути конфісковані всі василіянські монастирі, що не проводили педагогічної діяльності [48,39].

Всупереч тенденції до збільшення числа світських шкіл, духовні навчальні заклади були численнішими, на початку ХІХ ст. в них навчалось від 5 до 7 тисяч учнів [47,50]. Дві протестантські школи діяли у Межирічі та Дубровиці [5,174]. Кармеліти мали школи в Олиці, Вишнівці, Кам'янцю–Подольським, а 1811 року відкрили школу в Бердичеві на Волині [48,42]. Домініканці мали школу в Любарі, тринітарії – в Теофіполі, а піяри – в Межирічі, Олиці та Дубровиці [47,380].

Василіянських шкіл було більше, що свідчить про інтенсивну діяльність уніатів у цьому регіоні в ХVІІ–ХVІІІ ст. Їхні школи були в Овручі, Володимирі й Любарі на Поліні, у Барі на Поділлі, у Каневі та Умані на Київщині [47,386].

Домінування заснованих орденами шкіл було помітним також у співвідношенні учнів та вчителів. Якщо підсумувати і визначити число учнів, які відвідували орденські школи, тоді виявляється, що в 1822 році з числа 11000 учнів середніх шкіл, понад 4800 (понад 40%) відвідувало світські школи, натомість майже 6200 (понад 55%) – орденські школи. Якщо ж додати до числа учнів середніх шкіл, заснованих орденами, число учнів парафіяльних шкіл (6000), ми отримаємо понад 12 тисяч учнів, що виховувалися у духовних навчальних закладах.

За даними Даніеля Бовуа, на 349 вчителів (1804 р.), 254 (73%) викладало в церковних і монастирських школах. Найчисленніших кадрів мали ордени василіян – 74 вчителів (21 %), піярів – 51 (15%), домініканців – 35 (10%) і єзуїтів – 31 (9%) [3,259]. Характерною тенденцією було поступове зростання числа світських вчителів.

Слід зазначити, що, хоча духовні школи були тісно пов'язані зі шляхтою, саме з її середовища по духовним навчальним закладам завдано вирішального удару [45,314].

Підготовка викладачів і якість навчальних програм ґрунтувалась на ідеях Просвітництва [19,23]. Звичайно, далеко не всі плани викладання дисциплін були реалізовані, професійна спеціалізація перебувала ще в зародковому стані (медицина, учителювання, священницьке служіння), але, попри все, дирекція шкіл на Правобережжі продовжувала здійснювати централізовану підготовку підручників і розробляти педагогічні директиви, що забезпечувало єдність навчального процесу.

Навчальні дисципліни формували погляди, глибоко відмінні від тих, що панували в учнівських родинах, проте їм бракувало можливостей реалізувати себе. Відчуженість життєвих поглядів від реалій тогочасного суспільства сприяла загостренню конфлікту між шляхтою і викладачами, що й використала царська влада для подальшої русифікації регіону.

Поява на посаді міністра народної освіти графа А. К. Розумовського, який запровадив обов'язкове підтвердження дворянського звання для вступу до університету, знаменувала собою новий етап російської політики в галузі освіти. Першою, зміну політичного курсу щодо освіти відчула безземельна та малоземельна шляхта, котра мала право й була змушена вчитися, щоб здобути якусь кваліфікацію. Відтепер цей шлях

інтеграції, офіційно проголошений в основоположному акті 1803 року, уже був закритий для непідтверджених у шляхетстві юнаків. У 1819 році новий міністр народної освіти Голіцин запровадив систему надання університетських ступенів, за якої просування в кар'єрі, завдяки заслугам, стало ще проблематичнішим [3,258].

Оскільки кошти на функціонування навчальних закладів надходили, переважно, від великих землевласників, тому і контроль, не лише матеріальний, було покладено на наглядову раду, яку мали обирати на шляхетському зібранні. У такий спосіб цілковито порушувалися функції зібрань, визначені у Грамоті Катерини II, вже не кажучи про руйнування принципів, проголошених у 1803 році Раду в повіті мав очолювати почесний директор. До неї входило також двоє духовних осіб, призначених луцьким і кременецьким католицькими єпископами, що поклало край світським тенденціям, успадкованим від польської Комісії національної освіти 1773 року. Обрані на трирічний термін, наглядачі, збираючись чотири рази на рік, повинні були схвалювати рішення щодо запрошення, призначення та звільнення викладачів, могли втручатись у програми й перелік дисциплін [44,119]. У такий спосіб директор і викладачі перетворювалися на виконавців, що отримують платню і слухаються наказів своїх щедрих добродійників. Справами колишнього Фонду національної освіти відтепер могли цікавитися лише казенні палати, тобто держава.

Тому й не дивно, що навчання надалі не стало розглядатись як привід до кар'єрного зростання, що в свою чергу призвело до падіння престижу освіти, прояв якого можна прослідкувати за статистичними даними Вінницької гімназії [18,311]. Подібне зменшення чисельності учнів стало притаманне і старшим класам усіх навчальних закладів [13,271].

19 серпня 1827 року Микола I поширив нову систему освіти на всю імперію, і шляхта втратила останню можливість необмеженого кар'єрного зростання, що поклало край культурним амбіціям поляків і могло б зруйнувати всю систему шкіл та університетів, якби реалізація її була доведена до кінця.

Підводячи загальний підсумок, необхідно зазначити, що й досі не існує спеціальних робіт, де б узагальнювалася історія розвитку шляхетської освіти в Україні.

Шляхетська освіта на Правобережжі в першій третині XIX ст. була представлена навчальними закладами двох типів: духовними і світськими, які в свою чергу поділялись на державні й приватні.

Російська політика в галузі освіти на Правобережній Україні першої третини XIX ст. свідчить, по-перше, про намагання інтегрувати елементи системи шкільної освіти Речі Посполитої, по-друге, про неврахування царським урядом усіх особливостей приєднаних від Польщі територій.

Література

1. *Близнюк І.В.* Шляхетська освіта на Правобережній Україні в кінці XVIII – на початку XIX ст.: Публічні школи при базиліянських монастирях // Гуманітарні науки: проблеми, пошуки, перспективи. Збірник наукових праць. Частина VI. / Редкол.: В. Г. Кузь (голов. ред.) та інші. – К.: Знання, 2000. – С.14–23.
2. *Близнюк І.В.* Освіта польської шляхти в першій половині XIX ст. // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Науковий збірник:

- Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». – Т.18. / Відп. редактор М. Ю. Костриця. – Житомир: Видавництво «Волинь», 1998. – С.121–123.
3. *Бовуа Даніель*. Російська влада та польська шляхта в Україні (1793–1830). – К.: Інтел, 2007. – 300 с.
 4. *Бовуа Даніель*. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українським масами (1831–1863). – К.: Інтел, 1997. – 415 с.
 5. *Геровська Х.* Ліквідація останніх греко-католицьких осередків Поділля за часів Російської імперії // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки.: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999). – Хмельницький : Поділля, 1999.
 6. *Геровська Х.* До питання про декласацію шляхти у Подільській губернії. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки.: 36. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999).– Хмельницький : Поділля, 1999.
 7. *Кривошея І., Кривошея Ір.* Російське законодавство про шляхетство Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Сангушківські читання. Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24–25 січня 2003 р., м. Славути) / Редкол.: В. Г. Берковський (голова), Ю. М. Панишко (відп. ред.) та інші. – Львів, 2004. – С.161–166.
 8. *Кривошея І.І., Кривошея Ір.І.* До питання про інкорпорацію та юридичну легітимацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 16. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – С.82–91.
 9. *Кривошея І.І., Кривошея В.В., Близнюк І.І.* Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). – К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. – 81 с.
 10. *Лисенко С., Чернецький Є.* Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Біла Церква: Видавництво ТОСК, 2002. – 394 с.
 11. *Щербак Н.О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (Кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2005. – 616 с.
 12. *Шандра В.* Київське генерал-губернаторство: історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К., 1999
 13. *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832, przeł. I. Kania, t. I–II, Rzym – Lublin, 1991. – 459 s.
 14. *Bobrowski T.* Pamiętnik mojego życia. T.1. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. –1979. – 305 s.
 15. *Bruckner A.* Dzieje kultury polskiej. T. 4. – Warszawa: F. Pieczatkowski, 1946. – 639 s.
 16. *Chmielowski P.* Tadeusz Czacki, jego życie i działalność. – Petersburg., 1898. – 189 s.
 17. *Danilewiczowa M.* Życie Krzemienia w latach 1813–1816. – Londyn, 1960. –241s.
 18. *Dybiec J.* Studia z dziejów oświaty i kultury w Polsce XVIII– XIX w. – Wrocław, 1977. – 327 s.
 19. *Epsztajn T.* Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II poł. XIX w – Warszawa : «DiG», 1998. – 233 s.
 20. *Golka V.* Represje carskie wobec ziemian kresow wschodnich /Ziemiatinstwo w Polsce XIX – XX w. – Kielce, 1994.

21. *Handelsman M.* Adam Czartoryski. – Warszawa: TNW, 1949 – 382 s.
22. *Janowski L.* W promieniach Wilna i Krzemiecca. – Wilno: J. Zawadzki, 1923. – 271 s.
23. *Jelowicki A.* Moje wspomnienia. – Warszawa, 1970. – 303 s.
24. *Flawiusz J.* Autobiografia. Przew. J. Radozycki. – Poznań, 1986. – 201 s.
25. *Kaczkowski K.* O szkole krzemienieckiej i jej fundatorze. – Kraków: «Gwiazda», 1847. – 260 s.
26. *Kaczkowski K.* Wspomnienia o Krzemieniu. – Kraków: «Gwiazda», 1848. – 144 s.
27. *Koter M.* Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii. Zbiór studiów I Pod red. K. Handke. – Warszawa, 1997. – S. 9–52.
28. *Karpinski K.* Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem. Opr. R. Sobol. – Warszawa, 1987. – 314 s.
29. *Kozieradzki A.* Wspomnienia z lat szkolnych 1820–1831. Wyd. S. Kawyn. – Wrocław, 1962. – 199 s.
30. *Kraszewski J.I.*, Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Wyd. S. Burkot. – Warszawa, 1985. – 271 s.
31. *Kresy i pogranicza* / red. Zb. Fras. – Olsztyn: WSP, 1955. – 266 s.
32. *Lepkowski T.* Polska – narodziny nowoczesnego narodu: 1764–1870. – Warszawa: PWN, 1967. – 539 s.
33. *Lotman J.* Rosja i znaki : kultura szlachecka w XVIII i na początku XIX / Jurij Lotman ; przekł. i posłowie Bogusław Żyłko. – Gdańsk : «Słowo/obraz terytoria», 1999. – 501 s.
34. *Merczyng H.*, Kollqata i Czackiego «Projekt urządzenia Gimnazjum Wołyńskiego i wszystkich innych szkół w Guberni Wołyńskiej». – Warszawa, 1881. – 87 s.
35. *Mieczkowski D.* Wspomnienia krzemienieckie. Wyd. M. Danilewiczowa, w: «Rocznik Wołyński». Tom VIII. – Rywno, 1939.
36. *Mrozowska K.* Walka o nauczycieli świeckich w dobie KEN. – Wrocław: Zakład im. Ossolinskich, 1956. – 360s.
37. *Osicki A.* O tyciu i pismach T. Czackiego. – Krzemieniec, 1816.
38. *Przybylski R.* Krzemieniec: opowieść o rozsądki zwycięzonym. – Warszawa: Sic, 2003. – 201 s.
39. *Rolle M.* Ateny Wołyckie, Szkic z dziejów oświaty w Polsce. – Lwów: Macierz Polska, 1923
40. *Rolle M.* Tadeusz Czacki i Krzemieniec. – Lwów: Macierz Polska, 1913. – 131 s.
41. *Skowronek J.* Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861. – Warszawa, 1994. – 355 s.
42. *Słowinski L.* Tradycja i postęp : studia z dziejów edukacji narodowej pod zaborem rosyjskim. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2000. – 89 s.
43. *Truchim S.* Szkice z dziejów szkolnictwa i kultury. – Poznań: Drukarnia Mieszczanska T. A., 1930. – 137 s.
44. *Truchim S.* Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku. – Wrocław: Zakład im. Ossolinskich, 1960. – 144 s.
45. *X. Hugona* Kołłataja korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim, t. II, Kraków: s.n., 1844. – 396 s.
46. *Wapinski R.* Kresy polskiej myśli politycznej w XIX i XX wieku (po roku 1945). Zbiór studiów I Pod red. K. Handke. – Warszawa, 1997. – S. 85–107.
47. *Zasztowt L.* Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa: Paper & Tinta, 1997. – 459 s.

48. *Życie i działalność karmelitów bosych w diecezji kamienieckiej w latach 1622–1866*
/ Praca zbiorowa pod red. Czesława Gila OCD. – Kraków, 2001. – s. 42–

Николенко Ю.Д. Политика российского царизма в области образования польского дворянства Правобережной Украины в первой трети XIX в.

Освещаеться малоисследованный в отечественной исторической литературе вопрос – шляхетское образование Правобережной Украины в первой трети XIX в.

Ключевые слова: образование, шляхта, российский царизм, польское дворянство.

Nikolenko, Yu.D. The policy of the Russian tsarist regime in the sphere of education of the Polish nobility in the Right Bank Ukraine in the first third of the 19th century

Illumination of an issue poorly investigated in the domestic historical literature – the education of the Polish gentry in the Right Bank Ukraine in the first third of the 19th century.

Key words: an education, the nobility, the Russian tsarist regime, the Polish gentry.